

İslam Qəribli

***Professor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
yazıçı-ədəbiyyatşünas***

“Sonuncu fateh” – tarixi gerçəklik və bədii həqiqət

Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun imzası Azərbaycan oxucusuna yaxşı tanışdır və əsərləri qonşu Rusiya və Türkiyədə də rəğbətlə qarşılanan ədibin yaradıcılıq uğurlarından, bir sənətkar olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərindən danışmaq niyyətindən büsbütün uzağam. Tarixi mövzuda, tarixi şəxsiyyət barədə bədii əsər yazmağın nə qədər çətin və məsuliyyətli olduğunu əsaslandırmaq üçün uzun-uzadı fikirlər yürütməyə də lüzum görmürəm. İki məqamı vurğulamaq istəyirəm. Əvvəla, haqqında yazdığın tarixi şəraiti və həmin şəraitin yetirməsi olan şəxsiyyəti mükəmməl şəkildə tanımalı, ikincisi, tarixi faktı ədəbi fakt kimi dəyərləndirib ümumiləşdirməyi bacarmalısan.

H. Mirələmov Nadir şahın yaşadığı mürəkkəb, qarmaqarışlıq tarixi şəraiti və bir insan olaraq Nadirin və digər qəhrəmanlarının ziddiyyətli xarakterini fəhmli, faktları tutuşdurub əsl həqiqəti ortaya çıxarmağı bacaran tarixçi və cəmiyyətşünas kimi dərindən öyrənmiş, öyrəndiklərini yazıçı idealına uyğun olaraq zərgər səliqəsi ilə ümumiləşdirərək bədiiləşdirə bilmişdir. Məhz bu iki cəhət əsərin müvəffəqiyyətini təmin etmiş, oxucu uydurma tarixin və taleyi rəvayətlərə bürünmüş qəhrəmanların yox, həqiqətə daha yaxın tarixi olayların və bu tarixin övladları olan qəhrəmanların biri digərinə bənzəməyən xarakterləri, uğrunda mübarizə apardıkları amallarla tanışlıq imkanı əldə edə bilmişdir.

Proloq, üç kitab, altı hissə və epiloqdan ibarət olan roman əvvəldən axıra qədər oxucunu arxası ilə aparmaq gücünə malik olan tarixi həqiqətlər, biri digərindən doğan ehtiras dolu əhvalatlar üzərində qurulmuş, əsərin baş qəhrəmanı Nadir bir obraz kimi dinamik inkişafda, digər qəhrəmanlar isə zamanın tələbinə uyğun olaraq müxtəlif vəziyyətlərdə oxunaqlı dil və mükəmməl bədii boyalarla oxuculara təqdim olunmuşdur. Azərbaycan da daxil olmaqla İranın 1700-1747-il

illər arası ictimai və siyasi həyatı, son Səfəvi şahları və onların aqibəti, Nadir və onunla əlaqəli məsələlər tarixi faktlar əsasında ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə bədii ədəbiyyatda gətirilmiş, gərgin və üzücü əmək sayəsində böyük ustalığ və vətəndaş yangısı ilə monumental bir sənət abidəsi yaradılmışdır.

Romanın adı “Sonuncu fateh” olsa da, əsəri sırf Nadir şah haqqında tarixi xronika, yaxud “Nadirnamə” kimi qəbul etmək, bizcə, doğru olmaz. Romanda təsvir olunan, bədii həllini tapan məsələlər qismən Nadirin ətrafında cərəyan etsə də, burada əsası Şah İsmayıl Xətayi tərəfindən qoyulmuş Qızılbaş Səfəvi dövlətinin çöküşü və tarix səhnəsindən silinməsi, yeni bir sülalənin – Əfşarların hakimiyyətə gəlişi və on bir illik səltənəti bədii predmet kimi seçilmiş, çoxsaylı surətlər və oxucunu rıqqətə gətirəcək hadisələr vasitəsi ilə yazıçı idealına uyğun olaraq bədiiləşdirilmişdir.

Mükəmməl struktura, bitkin süjet və kompozisiyaya malik romanın proloqunun iki cümlədən ibarət ilk abzasının son – “Ətəyində seyrək ağaclar görünən təpənin başında bayquş aram-aram ulamağa başladı” cümləsi ayıq oxucunu bəri başdan “Ölüm, ya olum” sualı üzərində qurulmuş bir əsərə şahidlik edəcəyindən xəbər verir. Oxucu fövrən düşünür ki, o, nə adi məişət səhnələrinin, nə sentimental hissələrin, nə də xəyal və əfsanələrlə süslənmiş cəzbedici hadisələrin şahidi olmayacaq.

Əsərin ilk hissələrini oxuduqca adamın gözləri qarşısında əvvəlki şöhrətini itirmiş, parça-parça olmuş bir məmləkət canlanır. Sahibsiz bir məmləkət – rəhbəri Şah Sultan Hüseyin kimi fərsiz bir məmləkət. Bu məmləkət xilaskarına hamilədir və onun gəlişini səbirsizliklə gözləməkdədir. Son Səfəvi şahlarının fərasətsizliyi və onları əhatə edən əyan-əşrəflərin şərəfsizliyi ucbatından hər bucağında mərkəzi hakimiyyətə asi olub özünü hakimi-mütləq elan edibən ölkəni ata malı kimi bölüşdürən dargözlərin, Vətəni kiçildə-kiçildə böyümək iddiasında olanların arzusunu gözündə qoymağa qadir olan bir gücə, xalqı arxasınca aparıb dağılmış məmləkəti yenidən qurmağa qadir olan bir qüvvəyə, H. Mirələmovun “Fateh” adlandırdığı bir xilaskara ehtiyacı var. Bu xilaskar isə müəllifin əsərinə baş qəhrəman seçdiyi Xorasan türkü, Əbivərdli Nadirdir.

H. Mirələmovun Nadiri uşaqlığından taleyin sərt sınaqları ilə üz-üzə gəlməli olub. Əvvəl kürktikən, qocalandan sonra isə ilxıçılıq edən

İmamqulunun oğlu on iki yaşına qədər mədrəsə təhsili almasa da, müəllifin təbirincə desək: “heç əlifbeyi bilməsə” də həyat məktəbi ona çox şey öyrədib. Təbiətin qoynunda azad yaşadığından ilk gənclik illərindən onda azadlıq eşqi formalaşmış. Allah-taalanın seçilmiş bəndəsi kimi ona verdiyi fitri istedad sayəsində daim ucalığa, liderliyə can atıb. On iki yaşında ikən qəfil leysandan, aramsız göy gurultusundan vahimələnərək uçuruma yuvarlanmaqda olan ilxını xilas edəndə də, az sonra cavanları başına yığıb oymağın mal-qarasını talan edən türkmənlərlə savaşıb apardıqlarını geri alanda da, sehrkar kor Həsənəlinin xeyir-duasını, anasının öyüd-nəsihətini dinləyəndə də, əsirlikdə Buxaralı Qəmbərin nökrəri olanda da onu yalnız bir şey düşündürüb: Allahın nəzəri üstümdür və mən rəbbimin köməyi ilə uca məqamlar sahibi olacağam.

Nadir bu daxili inam sayəsində ağına və dözümünə arxalanaraq gələcək arzularına çatmaq üçün yollar axtarır. Anası Gövhərbəyimmin dar gün üçün saxlamağı bacardığı və əsirlikdə axirət dünyasına köç edərkən oğluna təqdim etdiyi qızillar Nadirin əsirlikdən qaçmaq, doğma el-obasına qovuşmaq arzusuna yardımçı olur. Buxaralı Qəmbərin gözəl qızı, Nadirə könül vermiş və sevgisinə axıra qədər sadıq qalmış Zəhranın həyatını təhlükəyə salıb ona, qardaşı İbrahimə və Əmirquluya köməyi sayəsində dörd illik məşəqqətli əsirlik həyatından qurtulub Xorasana, doğma ata-baba yurduna qayıtmağa müvəffəq olan Nadiri düşündürən ilk məsələ ağır günlərini yaşayan, fərsiz şahın – Sultan Hüseyinin acizliyi, qorxaqlığı ucbatından sanki Allahın qəzəbinə gəlmiş Səfəvi-Qızılbaş dövlətinin bu günkü durumu və gələcək aqibəti olur.

Təbii ki, Nadir dərəbəylik qanunları ilə idarə olunan ölkəni düşdüyu səfalət və rəzalətdən qurtarmaq iqtidarında deyil. Amma Nadir başa düşür və qətii şəkildə əmin olur ki, ölkəni, ən əvvəl tez-tez özbəklərin və əfqanların hücumlarına məruz qalan Xorasani, Əbivərdi başıpozuq bir zümrədən təmizləmək üçün gücə və bu gücün ətrafında formalaşan ittifaqa ehtiyac var. Hələlik real güc sahibi olmayan Nadir çıxış yolunu Baba Əli bəy Əfşarın müdafiə dəstəsinə qoşulmaqda görür. İyirmi iki yaşında bu dəstəyə qoşulan Nadir tezliklə Baba Əli bəyin rəğbətini qazanır. Ən çətin tapşırıqlar ona etibar edilir və Nadirin sərkərdəlik bacarığı üzə çıxır. Baba Əli bəyin təklifi ilə onun qızı Fatimə ilə ailə quran Nadir minbaşı olmaqla yanaşı, həm də yeni bir titul – bəy titulu qazanır. Beləliklə, tarix onun boynuna tək cə özünü, ailəsini yox, dar

mənada ətrafını, elini, geniş mənada isə məmləkətini qorumaq haqqını qoyur.

Nadirin həyatının ikinci – bəylik mərhələsi başlanır. Gün-güzəranı at belində, yerli araqarışdıranlara və qonşu işğalçılara qarşı mübarizədə keçən “Nadir bəylik məqamına çatandan sonra bir müddət öz mövqeyini möhkəmlətmək, döyüşçülərin sayını artırmaq üçün könüllülər yığır”, siyasi, iqtisadi, hərbi gücünü cəmləşdirib bir araya gətirmək üçün etibarlı bir qərargaha sahib olmaq qərarına gəlir və qayınatası Baba Əli bəyin tövsiyəsi ilə Əbivərddən bir qədər uzaq olsa da, alınmaz, möhtəşəm bir istehkam kimi tanınan Kəlat qalasını tutmaq qərarına gəlir. Qalanın hakimi, Nadirə qohumluğu çatan Aşur bəyin taktiki səhvindən bacarıqla istifadə edən Nadir qansız-qadasız istəyinə çatır və gələcək planlarını həyata keçirmək üçün quldurluq, talançılıq və ümumiyyətlə hansı yolla olursa-olsun əldə etdiyi var-dövləti qalada yerləşdirir. Ordu saxlamaq gücünə malik sərvət sahibinə çevrilən Nadir gələcək – uşaqlıqdan beynində formalaşan “mən şah olacağam” arzusundan kimsənin xəbərdar olmaması üçün özünü Qızılbaş-Səfəvi hakimiyyətinə sadıq olan bir şəxs kimi göstərir. Nadir başa düşür ki, onun bu məqamda qəndəharlı Mir Mahmud, Məşhəd hakimi Məlik Mahmud və qeyriləri kimi birbaşa mütləq hakimiyyət arzusunda olması və döyüşlərini, yürüşlərini məhz bu məqsədlə həyata keçirməsini açıq şəkildə bəyan etməsi onun şəxsiz fəlakətinə və tarix səhnəsindən silinməsinə səbəb olacaq.

Əsasən türkdilli tayfalardan ətrafına qüvvələr toplayıb bütün mübarizəsini Səfəvi hakimiyyətinin qorunmasına, parçalanmış qızılbaş dövlətinin birləşdirilməsinə həsr etdiyini və ətrafına cəmləşənləri də buna inandırmağı bacaran Nadir bəy ələ düşmüş fürsətdən istifadə edərək saraya yol tapmağa çalışır. Hakimiyyəti idarə etmək iqtidarında olmayan Şah Sultan Hüseyini taxtdan uzaqlaşdırmaq üçün yollar axtarır. Təbii ki, Şah Sultan Hüseyini taxt-tacdan əl çəkməyə vadar etmək o qədər də asan məsələ deyil. Ölkəni nə qədər idarə olunmaz hala gətirsə belə, o, sülalə hakimiyyətinə adət etmiş İran xalqlarının qanuni şahıdır. Onu ya cismən məhv etmək, ya da çevriliş yolu ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq olar. Tərəfdarlarının belə “Şah” yox, “Molla” adlandırdığı Şah Sultan Hüseyinin İran taxtında oturması İran üçün itirilmiş və itiriləcək torpaqlar, bir yandan Rusiya, digər yandan Osmanlı əsarəti, ən əsası isə məmləkətin dağılmaq təhlükəsi

deməkdir. Lakin o, şərəfsiz və aciz bir məxluq olsa da, qanuni şahdır və İranda yaşayan əhali özünü onun təbəəsi, onu Yer üzünün Allahı hesab edir.

Ölkəni bürümüş hərc-mərclik və xaosun məntiqi nəticəsi olaraq siyasət səhnəsinə gəlmiş Nadir ağıllı adamdır və həyatın qazanında bişə-bişə çox şeylər öyrənib. O başa düşür ki, çox şeylərin zorun vasitəsi ilə həll olunduğu zamanlarda da zorun qarşısında aciz qaldığı məqamlar var. Deməli, Nadir nə qədər güclənsə də, ətrafına yeni qüvvələr toplasa da, haqqında bir xilaskar, məğlubedilməzlik simvolu kimi əfsanələr formalaşsa da, hələ ki, o, şahı taxt-tacdan devirmək qüdrətində deyil. Bəs nə etməli?

Nadirin üstündə baş sındırdığı sualı Mir Mahmud xan 1722-ci ilin 24 oktyabrında min nəfərlik əfqan ordusunu Əmənullah xanın başçılığı ilə paytaxt İsfahana yeridib Şah Sultan Hüseyni həbs, xəzinəni qəsb etməklə cavablandırır. Əxlaq sahibi olan Nadirin etməyə cəsarəti çatmadığı, iddiası bacarığına uyğun gəlməyən, dövləti qurmaq yox, dağıtmaq fərsətində olan Mir Mahmud həyata keçirir. Əfqanlar arasında o qədər də hörmət sahibi olmayan, iyirmi səkkiz yaşlı, dövlətçilik və siyasət sahəsində təcrübəsiz bu gənc az sonra xəyanətinin qurbanı olur və elə həmin il də öz əqrabalarından olan Əşrəf xan tərəfindən başı kəsilir.

Şöhrəti artıq İranın hər yerinə yayılan Nadir bəy indilik vəziyyətdən çıxış yolunu vəliəhd Təhmasib Mirzə ilə yaxınlaşmaqda görür. Düşünür ki, şahzadənin rəğbətini qazanıb qəsb olunmuş hakimiyyəti ona qaytarandan, onu hakimi-mütləq edəndən sonra arzularına bir addım da yaxınlaşacaqdır. Şahzadənin və onun ətrafının yenidən taxt-taca sahib olmağa qüdrəti olmadığını bildiyindən, Nadir bəy qanuni vəliəhdin varlığından istifadə etməklə həm əfqanları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq, həm də gələcək planlarını həyata keçirmək üçün Təhmasib Mirzəni bir növ öz ovuna çevirmək üçün fəaliyyətə başlayır.

Nadirin hakimiyyət, taxt-tac uğrunda mübarizəsinin üçüncü dövrü başlanır. Artıq onun Təhmasib Mirzəyə və onun yaxın ətrafına yox, Təhmasib Mirzənin ona ehtiyacı var. Təhmasib Mirzə istəməsə belə, Nadirlə – öz fərmanı ilə “cəmi Xorasana öz canişini təyin etdiyi və xan məqamına yüksəltdiyi Nadir xanla ittifaq bağlamağa məcburdur. Babaları Şah İsmaylı, Şah Təhmasib, Şah Abbas kimi qüdrət sahibi olmasa da, cavan vəliəhd atası Şah Sultan Hüseynədən ağılı və

cəsərətli dir. Yaxın ətrafından, zaman-zaman onunla birlikdə olmuşlardan ehtiyat eləsə də, Nadir xanın köməyindən istifadə etməyə məcburdur.

Nadir xan – bütün varlığı ilə Vətəninə bağlı olan bu türk oğlu şah sarayında yaşamasa da, saray intiriqalarından və şahların sabitqədəm olmayan xarakterlərindən kifayət qədər məlumatlıdır. O, qəti şəkildə bilir ki, şahların və həm də iradəsiz şahların ipi üstə odun yığmaq olmaz. Əmindir ki, Təhmasib Mirzə onun yardımını ilə qəsb olunmuş səltənətinə sahib durandan sonra onu özünə rəqib hesab edərək aradan götürməyə çalışacaqdır. Bəri başdan həyatını sığortalamaq, məhrumiyyətlər bahasına qazandığı məqamı qorumaq və hələlik yalnız özünə bəlli olan arzusuna çatmaq üçün o, şahı onunla saziş bağlamağa, şahı özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır. Ağılı və cəsəreti sayəsində rəqiblərini neytrallaşdırmağa, şahdan “Təhmasibqulu” ləqəbini almaqla İran ərazisində şahdan sonra ikinci şəxs statusuna müvəffəq olur. Bu zamandan etibarən ölkəni faktiki olaraq Təhmasib Mirzə yox, Nadir xan idarə etməyə başlayır.

İkinci Təhmasib şahın baş sərkərdəsi, günü-güzəranı dövlətin itirilmiş torpaqlarını qaytarmaq və əvvəlki şöhrətini bərpa etməklə keçən Nadir xanın xəbəri olmadan osmanlılarla və ruslarla imzaladığı, İranın xeyirinə olmayan müqavilələr bağlaması Nadiri qəti hərəkətə keçməyə vadar edir. İllər uzununu ətrafına topladığı, müxtəlif vilayətlərə və şah sarayına yüksək vəzifələrə təyin etdiyi sadıq adamlarının köməyinə və ordudakı nüfuzuna arxalanaraq Təhmasibi taxtdan salmağa və onun səkkiz aylıq oğlu Abbas Mirzəni Üçüncü Şah Abbas adı ilə taxta çıxarmağa müvəffəq olur.

Ağılı və zəhmət öz bəhrəsini verir. Özünü yeni şahın qəyyumu elan edən Nadir xan mütləq hakimə çevrilir. Gələcək arzusunun astanasında olan Nadir xan ağıllı strateq kimi məmləkətin hər yerini Səfəvi şahları dövründən qalan hakimlərdən təmizləmək qərarına gəlir. Qardaşını, oğlanlarını, qardaşı oğlanlarını, yaxın əqrabalarını və illər uzununu ona sədaqətlə xidmət etmiş silahdaşlarını ən ali vəzifələrə yerləşdirir. Rusiya və Osmanlı dövlətləri ilə münasibətləri tənzimləməyə çalışır. Ölkədə əmin-amanlıq yaradıb atacağı son addımın gərəkli olmasına zəmin yaratmağa səy göstərir.

“Təhmasibqulu” ləqəbindən imtina edən, “Vəkilüddövlə” və “Naibüssəltənə” vəzifələrini icra edən Nadir xanın şəxsi rəşadəti və ağıllı

tədbirləri sayəsində ölkənin itirilmiş torpaqları və nüfuzu özünə qayıtmaqdadır. Artıq ölkə ərazisində və yaxın ətrafda Nadir xanla üz-üzə gəlməyə, onun qoyduğu qanunlara tabe olmamağa cəsarəti olan bir qüvvə yoxdur. İndi məscidlərdə xütbələr onun adına oxunur, zərbxanalarda sikkələr onun adına kəsilir. Nadir xan tacsız şahdır və tacın qanuni sahibi olmaq üçün elə bir addım atmaq istəyir ki, bu addım qansız-qadasız həyata keçsin, ölkədəki nisbi sakitlik pozulmasın. Nadir xan başa düşür ki, zor işlətməklə həyata keçirilən taca sahib olma nə ölkə daxilində, nə də ölkədən xaricdə səs-küysüz ötürməyəcək.

Biz qeyd etdik ki, Nadir xan cəsarətli səkərdə olmaqla yanaşı, həm də müdrik və ağıllı siyasətçidir. Məhz ağıl və uzaqgörən siyasəti sayəsində o, Muğanda İranın hər yerindən nümayəndələr dəvət etməklə xalq qurultayı keçirir. Qurultay nümayəndələrinin təkidi ilə taxt-taca sahib olaraq şahlığını qanuniləşdirir və Əfşarlar sülaləsinin əsasını qoyur.

Səltənətin qanuni sahibinə çevrilən, illərdən bəri arzusunda olduğunu əldə edən Nadir şah demokratik yolla hakimiyyətə gəlsə də, hakimiyyəti demokratik yolla idarə etməyin mümkünsüz olduğunu çox yaxşı başa düşür. Hələ ölkə üçün görüləsi çox işlər var və bu işlərin bir çoxunu zor işlətmədən yerinə yetirmək mümkün deyil. Sonuncu Səfəvi şahları dövründə özlərini müstəqil hakim, bəzən şah elan edənlər – dişi qana batmış canavarlar açıq şəkildə meydan sulaya bilməsələr də məqam düşdümü, məmləkətin müxtəlif yerlərində ixtişaşlar törətməkdədirlər və Nadir şah bu ixtişaşları silah gücünə yatırmaq məcburiyyətindədir.

Qansız əldə etdiyi taxt-tacı qan bahasına qorumağa məcbur olan Nadir şahı ölkənin bütövlüyü məsələsi ilə yanaşı məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması da çox düşündürür. Nadir şah İslam tarixində misli görünməmiş bir islahatı həyata keçirmək istəyir. Quran, Quranın göndərildiyi sonuncu peyğəmbər bir olduğu kimi, məzhəbin də bir olması ideyasını irəli sürən, şiə və sünni fəqihlərinə məktublar göndərib onları bir məzhəb ətrafında birləşməyə çağıran Nadir şah əsrlərdən bəri müsəlmanlar arasında təfriqə yaradan məzhəb ayrı-seçkiliyini aradan qaldıra bilmir və əslində, Nadir şahın qətlini tezləşdirən məsələlərdən biri də atdığı bu radikal addım olur.

Hər necə qiymətləndirilsə qiymətləndirilsin, Nadir şahın hakimiyyət başına keçməsində onun Səfəvi xanədanına etdiyi xəyanətin

də mühüm rolu olmuşdur. Təhmasib Mirzəni devirib onun südəmər körpəsini şah elan edəndə də, bu körpənin taleyini ümumxalq qurultayı ilə həll edəndə də, Nadir şahın hərəkətlərində xəyanət elementləri var. Ancaq bu xəyanətlər zamanın tələbi ilə meydana gələn, qaçılmaz xəyanətlərdir.

Nadir şah kimi güclü bir şəxsiyyətin hakimiyyət başında olması bir çox əyanlara, hətta Nadir şahın yaxınlarına sərf etmir. İntriqa yuvası olan saraylarda hörülən torlar Nadir şahın oğul qatili olması ilə nəticələnir və Nadir Rzaqulunun gözlərinə mil çəkdirməklə, onu dünya işığından məhrum etməklə, əsində özü öz həyatını baltalayır. Rzaqulu kimi bir cəngavər oğuldan məhrum olan Nadir şahı qarşı müxalif qüvvələrin baş qaldıracağı şəksizdir. Rəqibi uzaqda axtarmağa lüzum qalmır. Taleyin ironiyasına bax ki, dost-doğma qardaşı oğlu Əliqulu Mirzə əmisinə – əlinin üstündə əl olmayan fatehə asi olur.

Nadir şah qurduğu hakimiyyətin dayanıqlı olmasına nə qədər cəhd etsə də, zaman və Nadirin qurduğu dövlət quruluşu buna imkan vermir. Özünə, min cür məşəqqətlər bahisinə bərpa etdiyi, qurduğu dövlətə qarşı yadlar bir tərəfə, doğmalarından gördüyü xəyanətlər Nadir şahı ölüm kürsüsünə tərəf sürükləyir. İnanıldığı, etibar etdiyi insanlar tərəfindən qətlə yetirilən Nadir şahın aqibəti, əslində, bir vaxtlar etdiyi xəyanətlərin bədəli kimi də düşünülə bilər.

“Sonuncu fateh” romanının məramı, məfkurəsi və burada bədiiləşdirilmiş hadisələrin gedişatı aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

– Əsər dövlətin bütövləşməsi, dağılmış məmləkəti necə bərpa etmək haqqında tarixi sənədlərə söykənən, həqiqətləri özündə əks etdirən, şövq və həvəslə ərsəyə gətirilmiş dəyərli sənət nümunəsidir;

– Hökmdarı, başçısı zəif olan dövlətlərin dağılması və özgürlüyünü itirib qonşu dövlətlərin köləsinə çevrilməyi tarixi zərurətdir;

– Milli birlik olmayan yerdə dirilikdən, dirçəlişdən danışmaq əbəsdir:

– İdeologiyası zəif olan, zora arxalanan dövlət başçısının tarix səhnəsində uzun müddət qalib yaratdığı səltənəti yaşatmağı mümkünsüzdür;

– Hakimiyyət şübhə, etimadsızlıq ilə yox, qarşılıqlı inam əsasında idarə olunmalıdır;

– Qurucusu Şah İsmayıl Xətai, Mustafa Kamal Atatürk, Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətlər olan dövlətlərdə, məmləkətlərdə Təhmasibqulu, Nadirqulu kimilərinin meydana çıxması müşkül məsələdir;

– Haqqa, ədalətə söykənməyən, özündən sonra ləyaqətli siyasi varisi olmayan liderlərin, rəhbərlərin qurduqları dövlətin ömrü onların öz ömründən ziyadə olmur;

– Əsərin tərbiyəvi əhəmiyyətini şərtləndirən aforizm belədir: – Heç bir xəyanət əvəzsiz, heç bir cinayət cəzasız qalmır;

– Nəhayət, “Sonuncu fəth” tarixi roman janrının tələblərinə cavab verən monumental bədii salnamə, XVIII əsrin tarixi gerçəkliklərini və bədii həqiqətlərini özündə təcəssüm etdirən sanballı epopeyadır. Bu epopeya istedadlı yazıçı Hüseynbala Mirələmovun parlaq uğuru, Azərbaycan bədii nəsrinin ədəbi hadisəsidir.

Xarakterlər dramaturgiyası

Tanınmış ictimai-siyasi xadim, görkəmli alim və elm təşkilatçısı, texnika elmləri doktoru, professor, ən əsası çağdaş ədəbiyyatımızı təkcə respublikamızda deyil, ölkə hüdudlarından kənar da ləyaqətlə təmsil edən Hüseynbala Mirələmov gözəl nasir və səriştəli publisist olmaqla yanaşı, həm də əsərləri səhnəmizdə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan, tamaşaçı rəğbətini qazanan dramaturqdur. Hekayə, povest, roman və publisistik əsərlərində olduğu kimi, dram əsərlərində də H.Mirələmovu düşündürən bir nömrəli problem Azərbaycan xalqının varlığı, birliyi, müstəqilliyi və özgürlüyü məsələsidir. İstər tarixi, istərsə də müasir mövzularda yazdığı dram əsərlərində biz yazıçını daima xalqın, millətin istək və arzularının, adət-ənənələrinin, duyğu və düşüncələrinin tərcümanı kimi görürük.

On üç şəkildən ibarət olan iki hissəlik “Gəncə qapıları” tarixi dramında hadisələr XIX əsrin əvvəllərində, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə ilhaq

edilməsi ərəfəsində Gəncə və Tiflisdə cərəyan edir. Ekspozisiya, bədii müqəddimə rolunu oynayan birinci şəkildə müəllif bizi Cavad xanın qısa tərcümeyi-halı ilə tanış edir və Cavad xanın yuxusunu verməklə hadisələrin əsər boyu gələcəkdə necə inkişaf edəcəyinə bəri başdan güzgü tutur. Cavad xan 1139-cu ildə qəsb edilmiş, bir tayı Helati monastrının dam örtüyünə istifadə olunmuş, digər tayı gürcü çarı Georginin dördüncü babası Davudun qəbrini qorumaq üçün monastrın Cənub hasarına bərkidilmiş (kursiv bizimdir – İ.Q.) Gəncə qapılarını yenidən Gəncəyə qaytarmağı qarşısına məqsəd qoyduğundan, bu fikir yuxusunda da onu rahat buraxmır. O, bu məsələyə şərəf və qeyrət məsələsi kimi baxdığından qarşılaşacağı heç bir maneə onu yolundan sapdırma bilmir. Nə Azərbaycan xanlarının ikibaşlı oyunları (Cavad xana söz verib əməldə onunla əlbir olmamaları – İ.Q.), nə ermənilərin məkrli planları, nə gürcü çarı Georginin şərtləri, nə də Qafqaza yeni ordu komandanı təyin olunmuş, qələbə qazananda “rus generalı”, məğlub olanda “fərasətsiz gürcü” adlandırılan Sisyanovun – Sisiaşvilinin hədələri onu haqq bildiyi iş uğrunda mübarizədən çəkəndirir.

H.Mirələmovun təqdimatında Cavad xan ağıllı dövlət başçısı, uzaqgörən siyasətçi olmaqla bərabər, həm də mərd, qorxmaz, şərəflə yaşamağı bütün minnətli imtiyazlardan üstün tutan şəxsiyyətdir. Təkcə ətrafı deyil, onu uzaqdan tanıyanlar, hətta düşmənləri belə ona dəyər verir, rəğbətini gizlətmirlər. Əsərin on birinci şəkildə Sərdarın gətirdiyi xəbərə, yəni rus qoşunlarının Gəncəni işğal etməsi və Cavad xanın öldürülməsi xəbərinə Cavad xanla düşmən olan Hacı Məlikin reaksiyası dediklərimizi əyani şəkildə təsdiq edir: “Cavad xan mənim şəxsi düşmənim idi, ay bala. O bilərdi, mən bilərdim.... Adam var evdən gedir, adam var eldən... Cavad xan eldən getdi... Hamımızı yetim qoydu... Rədd ol gözüümün qabağından, qaraxəbər... Gəncə xaraba qaldı... Axırımız necə olacaq, İlahi?!”.

Gəncə xanlığının süqutu, Cavad xanın Ramazan bayramı ərəfəsində səngərdə, döyüş başında öldürülməsi, müəllifə görə, Cavad xanın yox, aralarında milli birlik, barışıq olmayan, necə olursa-olsun özlərini qorumağa çalışan, bir amal, əqidə, lider ətrafında birləşməyi bacarmayan Təbrizdən tutmuş Naxçıvana qədər bütün Azərbaycan xanlıqları və xanlarının faciəsidir.

Cavad xan əsrinin övladı, zamanəsinin yetişdirməsi olan şəxsiyyətdir. Müəllif onu birtərəfli deyil, bir neçə planda tamaşaçıya və oxucuya təqdim edir. Maraqlı məqamlardan üçünü qeyd edəcəyik. Birincisi, ermənilərin xəyanətkar və ikiüzlü olduqlarını bilə-bilə onların qohumluq əlaqələrini nəzərə alıb Gəncə xanlığı ərazisində iğtişaş salmayacaqlarını düşünüb Astagüllə – erməni qızı Astağınla bir növ siyasət xatirinə evlənməyə qərar verən Cavad xan, Lorisin dili ilə desək, onun bacısından bir uşaq əmələ gətirmir ki, gələcəkdə ermənilər Gəncə sarayında vəzifə, var-dövlət, miras iştahına düşməsinlər.

İkincisi, onun mərdliyi, vətənpərvərliyi, ölümün üzünə kişi kimi baxa bilməsidir. Sisyanovun erməni Lorisin rəhbərliyi ilə göndərdiyi nümayəndə heyətini qapısından qovandan sonra söylədiyi monoloqdan bir parçanı sitat gətirməklə tezisimizin şərhinə ehtiyac görmürük: “Ruzigar pis əsdi. Mənim iki yolum var. Ya təslim olmalıyam, ya döyüşməliyəm. Təslim olsam, ola bilər ki, arvad-uşağıma dəyməsinlər, özümə də sür-sümükdən versinlər, şərəf, namus, qeyrət getsin işinə, camaat yanında hörmətdən düşüm, xəcil olum. Döyüşsəm, əsir düşsəm, yaralansam, ya ölsəm, arvad-uşağıma aman verməzlər, nəvələrimi qılıncdan keçirəcəklər. Yox, mən döyüşməliyəm. Çünki birinci yolun əzabı ikinci yolun əzabından çoxdur. Yox, mən döyüşməliyəm! Qürurum, azadlığım üçün döyüşməliyəm! Vətənim, xalqım üçün döyüşməliyəm!”.

Üçüncüsü, Cavad xan qorxmaz bir dövlət xadimi, sərkərdə olmaqla yanaşı, həm də zəka və fəhm sahibi olan uzaqgörən siyasətçidir. Onun Sisyanova ünvanladığı “Sizi Qafqaza əcəl gətirib!” bir cümləlik məktubu və Sisyanovun aqibətinin məhz bu cür olması dediklərimizə sübutdur. Sisyanov əmrləri yerinə yetirən icraçıdır. Onun üçün millət sevgisi yox, vəzifə sevgisi önəmlidir. Onu Gürcüstanın taleyi deyil, verilmiş əmrlərin necə yerinə yetirilməyi daha çox düşündürür. İllər boyu döyüş meydanlarında gördükləri onun ürəyində mərhəmət hissini öldürüb. Poprtnyakin, Georgi, Loris və Nona ilə danışıqlarından, tez-tez üşüməsini dilə gətirməsindən bəlli olur ki, taleyindən o qədər də razı deyil və deyəsən, Cavad xanın məktubundakı “Sizi Qafqaza əcəl gətirib” sözləri onu bərk əndişələndirib. On üçüncü şəkildə Sisyanovun Cavad

xan barədə “Mən onu cismən, o isə məni ruhən öldürüb” etirafı da əsərdəki düşündürücü məqamlardandır.

Dramdakı qadın obrazları işərisində ikisi xüsusi qeyd olunmalıdır. Cavad xanın arvadı Şükufə xanım və gürcü çarı Georginin qızı Nona. Birincisi ərinə sədaqəti və qüruru, ikincisi isə Sisyanova alçalsa belə, ondan, onun hakimiyyətindən istifadə etməklə vətəni Gürcüstana yararlı olması ilə seçilir.

Dramın finalı ruhların – Cavad xanla Sisyanovun ruhlarının mükəlliməsi ilə tamamlanır. Bakıda – Qala divarlarının önündə Hüseyinqulu xan tərəfindən qətlə yetirilmiş Sisyanovun başsız bədəni ilə Cavad xanın ruhunun dialoqu, əslində, xeyrin şər üzərində təntənəsi, Helati monastrından Gəncə qapılarını doğma vətəninə aparmağı qarşısına məqsəd qoyan Cavad xanın qələbəsidir.

İkipərdəli “Pənah xan Cavanşir” dramındakı əhvalatlar İran və Azərbaycan tarixinin çox keşməkeşli və ziddiyyətli bir dövründən bəhs edir. Dramın birinci pərdəsindəki əhvalatlar, əsasən İran ərazisində, Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti illərində baş verir. İlk səhnələrdən görünür ki, “Mirzə, qanunları yaradan da mənəm, pozan da mənəm”,- deyən Nadir şah doğma qardaşı Fəzləli bəyi qətlə yetirsə də, özünə qarşı düşmənçilik hissləri görməyən, Hindistan və Əfqanıstan döyüşlərində qəhrəmanlıqlar göstərən qarabağlı Pənahəli bəyə sücaət və igidliyinə görə rəğbət bəsləyir və onu saray əyanları sırasında görmək istəyir. Lakin dolayısı ilə olsa da, onun bu istəyinə qarşı durub narazılığını bildirən tapılır. Vəzir Mirzə Mehdi: “Şahım, mərd kişi çox şeyi unuda bilər, şəxsi hisslərini unudub vətəni üçün qılınc da çalar, amma Pənahəli bəyin vətəni İran deyil, Azərbaycandı, Qarabağdı”, – sözləri ilə sanki onu duyduq salmaq istəyir. Mirzə Mehdiyə özünün də türk olduğunu xatırladan Nadir şah şəxsən Pənahəli bəylə görüşmək istədiyini dilə gətirir və əgər onun şahın xidmətindən qaçmaq niyyəti olarsa, haqqında ciddi tədbir görəcəyini bəyan edir. Hiss olunur ki, saray əyanlarının, xüsusilə Məhəmməd xan, Rza xan, Cəfər xanın Pənahəli bəyə, zorla vətəninədən ayrı düşmüş bu məğrur şəxsə o qədr də inamları yoxdur.

Nadir şahla Pənahəli bəyin ilk toqquşması “yaxşı xidmətinə görə sultan rütbəsi verdiyi” Qarabağ ermənisi Allahqulunun şahın hüzuruna gəlməsi və Pənahəli bəyin də ora çağırılmasından sonra başlanır.

Nadir şahın onu bağışlamayacağı qənaətinə gələn Pənahəli bəy, əslində onun bütün hərəkətlərinə göz qoyub sarayı məlumatlandırmaq üçün ona təhkim olunmuş, lakin Pənahəli bəydəki kişilik, boy-buxun və alicənablığı görəndən sonra ona vurulan Süsənbərin yardımını ilə bacısı oğlu Lütfuli bəy və digər bəylərlə birgə qaçıb canını qurtara bilir. Dramın ikinci pərdəsindəki olaylar Qarabağda baş verir. Ermənilər hakimiyyətdədirlər, necə deyərlər: “Dərə xəlvət, tülkü bəy”. Yeqan, Hüsü, Usub Nadir şahın canına dua edə-edə məlik, Allahqulu isə sultan rütbəsinə yüksəliblər. İçərilərində Şahnəzər adlı birisi də var ki, onlardan fərqli düşüncəyə malikdir. O, Nadirin iltifatına sığınmaqdan, Qarabağda müsəlman əhalisi ilə yola getməyin tərəfdarıdır.

Pənahəli bəyin Qarabağa gəlişi onların keyfinə soğan doğrayır. Dünənə qədər “mən, mən” deyənlər indi tülkü donuna girib artıq xan kimi tanınmağa başlayan Pənahəli xanın rəğbətini qazanmağa çalışırlar.

Dramın bu hissəsində Pənahəli xanın ailə-məişət məsələlərinə müəyyən yer ayrılsa da, əsas diqqət xanlığın qurulması və siyasi məsələlərə verilmişdir. Kərim xan Zəndlə müqavilə və birgə fəaliyyət, Fətəli xan Əfşarın acı məğlubiyəti, Pənahəli xanın Şiraza aparılması və oğlu İbrahimxəlil xanın onun yerinə Qarabağ xanlığını idarə etməsi dramda tarixi faktlara mümkün qədər sadıq qalmaqla bədii əksini tapmışdır.

“Pənah xan Cavanşir” dramı Qarabağ xanlığının tarixi, təşəkkülü barədə yazılmış ilk sistemli dram əsəri olmaqla yanaşı, həm də psixoloji ovqatda olan xarakterlər dramıdır.

Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət” adlı iki hissəli dramı “Xəcalət” povestinin motivləri əsasında yazılmış, yazıçının şərti olaraq “Qarabağnamə” adlandırılan silsiləsinə daxil olan əsərləndəndir. Cəmi altı obrazın iştirak etdiyi dramdakı hadisələr Qarabağ müharibəsindən sonrakı hadisələrdən bəhs edir.

Pyesin birinci hissəsindəki hadisələr Bakıda, qaçqınların yaşadıkları yataqxanalardan birində cərəyan edir. Ailənin qızı, dərş əlaçısı olan Gülyaz istəmir ki, yoldaşları onların hansı vəziyyətdə və hansı şəraitdə yaşamaqlarının şahidi olsunlar. Anası Fərqanənin öyüd-nəsihəti ona təsir etmir və o əsəbi şəkildə anasına deyir: “Bura adam gələr, ana? Bilirsən onların necə evləri var?”

Bu bir neçə cümlə bu məğrur qızın ailəsinin durumunu büsbütün aydınlaşdırır.

Müəllifin çılpaq şəkildə obrazların dili ilə canlandırıdığı bir çox məqamlar az sonra şəxsi müstəvidən ictimai müstəviyə keçirilir və bir ailənin faciəsi milli faciə kimi təqdim olunur. H.Mirələmov qaçqın taleyi yaşamağa məcbur olmuşları da, çox haqlı olaraq, iki yerə bölür: qaçqın statusundan istifadə etməklə qaz vurub qazan dolduranlar və Vətənə qayıtmaqdan başqa arzusu olmayan, aza qane olan, “Təki torpaqlarımız azad olsun”,- ideyası ilə yaşayanlar.

İkinci pərdədəki hadisələr yenə də eyni məkanda baş verir. Muradın çağırdığı həkim Vətənin qızını müainə edib dərman yazır və yenə də keçmişlər xatırlanır. Kərim həkimin kəlməbaşı Muradı tərifləməsi və Muradın da bundan açıq şəkildə zövq alması Vətənin nəzərindən qaçmır. Öz uşağını müalicə etdirə bilməyən və bu işdə başqasının yardımını qəbul etməyə məcbur olan valideynlərin vəziyyətini ümumi bəla kimi qiymətləndirən müəllif Muradın dostanə hərəkətlərinə haqq qazandırsa da, onun yekəxanalığını da göstərməyi unutmur.

H.Mirələmovun 2003-cü ildə qələmə aldığı bu dram bir çox mətləbləri özündə ehtiva edən əsərdir. Burada “Əsl insan və vətəndaş kimdir?” sulıandan başlayaraq müxtəlif problemlərlə bağlı sorğulara cavab verilmiş, Azərbaycanın sinəsində hələ ki, sağalmaz yara olan Qarabağ problemi, məcburi köçkünlərin taleyi, qaçqınlara göstərilən münasibət və onların həyat uğrunda apardıqları mübarizənin çox parlaq və real mənzərələri yaradılmışdır.

İki hissəli “Vicdanın hökmü” dramındakı hadisələr 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Qarabağ konfliktinin başlanması ərəfəsində və Qarabağ müharibəsinin ilk illərində Rusiya şəhərlərinin birində və Azərbaycan ərazisinin döyüş bölgələrində cərəyan edir.

Pyesdəki obrazlar XX əsrin 90-cı illərində yaşamış Azərbaycan və erməni vətəndaşlarıdır. Dramdakı hadisələrin əsasında bir tikə çörəkdən, rahat dolanışıqdan ötrü vətəndən avara olmağa məcbur olan Rəhim və onun kimilərinin məşəqqətli taleyi, keçirdikləri mənəvi sarsıntılar və nəhayət Vətən – Azərbaycan darda olanda onların Vətən uğrunda şəhidlik məqamına yüksəlməsi durur.

Dramın baş qəhrəmanı Rəhim olsada, buradakı obrazların hər birinin özünəxas xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətləri açmaqla müəllif, əslində gözlərimiz qarşısında bizdən çox da uzaq olmayan səksəkəli illəri – XX əsrin 90-cı illərini canlandırmağa müvəffəq olur.

Pyesdə şöhrətpərəstliyinin qurbanı olan, lakin hələ də insanlığa mərhəmət hissini itirməyən, həyatın özündən gələn Güllü adlı bir obraz da var. Güllü – bir qız anası olan bu qadın Firudinın arvadıdır. Vaxtilə Rəhimin kasıblığı ucbatından nişanlısı ola-ola onu atıb varlı bir adamla ailə quran bu meşşan təbiətli qadın etdiyi xəyanətin cəzasını çəkməkdədir. Firudin onunla bir ömür-gün yoldaşı kimi yox, alçaldılmış, küncə atılmış əşya kimi davranır. Gözünün qabağında min hoqqadan çıxır, hətta ad günündə onu məcbur edir ki, Aşotla rəqs eləsin. Təbii ki, Aşot üçün ar-namusun qiyməti bir qara qəpik olmadığı kimi, “maddax” deyə qarşısında quyruq bulduğu Fedya üçün də arvad-uşaq, namus dəyərsiz bir şeydir.

Dramın ikinci hissəsindəki hadisələr Qarabağda, hərbi hospitalda və döyüş yerlərində cərəyan edir. Hərbi hospitalın həyatında Kamranla Sabirin söhbətindən aydın olur ki, Rəhim Qarabağda, döyüşən əsgərlərin içərisindədir.

Lirik-psixoloji üslubda yazılmış və yazıcının Qarabağ mövzusunda yazdığı əsərlər silsiləsinə daxil olan bu dramı, heç şübhəsiz ki, müəllifin dramaturgiya sahəsindəki uğurlarından biri kimi qiymətləndirmək olar.

Faşist Almaniyası üzərində qələbənin 60 illiyinə həsr olunmuş iki pərdəli “Ləyaqət” pyesi H.Mirələmov dramaturgiyasının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Hadisələr XX əsrin ortalarında, 1941-1948-ci illərdə baş verir. Müharibə və insan taleyinin baş mövzu kimi seçildiyi əsərin birinci pərdəsində müəllif bizi Nahidə, Mirkərim ağa, Səlbi arvad, Fatma, Ziyad obrazları vasitəsi ilə əsasən arxa cəbhənin problemləri, müharibə meydanlarından uzaqlarda yaşayanların da, əslində müharibənin içində olmaları, Ümidin nə üçün bronu ola-ola könüllü olaraq cəbhəyə, döyüşən ordu sıralarına can atmasının səbəbləri ilə tanış edir.

Əsərin baş qəhrəmanı Ümid körpə vaxtlarında ata-anasını itirmiş, nənəsi Fatma arvadın himayəsi ilə böyüyüb ali təhsil almış gənc həkimdir. Əsərin əsas ideya daşıyıcılarından biri kimi düşünülmüş müdrik Mirkərim ağanın tərbiyəsi ilə böyüyən yetim qız Nahidə ilə ailə quran, xoşbəxtliyin ləzzətini təzə-təzə dadmağa başlayan Ümid iki hissə arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısındadır. Həkim olduğu üçün ona qanuni möhlət – bron verilib. O, müharibəyə getməyə, qalıb arxa cəbhədə xalqa xidmət edə bilər, lakin ölkənin darda olması onu qətiyyənlə rahat buraxmır, ərizə verib cəbhəyə yollanmaq qərarına gəlir.

Müharibə təkəcə ölüm-itim səhnəsi deyil, həm də sınaq meydanıdır. Bu meydanda Ziyad kimi buqələmunların da ortaya çıxıb meydan sulaması, murdar nəfsinə görə hər cür alçaqlığı özünə rəva görməsi təbii haldır. Ümidin cəbhəyə gedişini arzusuna – vaxtilə sevdiyi, ancaq rədd cavab aldığı Nahidəyə qovuşmaq üçün bir vəsilə hesab edən Ziyad kimilər dünən də var idi, bu gün də var və sabah da olacaq. Bu təbiətin qanunudur. Pis olmayan yerdə yaxşının qədri bilinməz.

“Ləyaqət” pyesini insan ləyaqəti, humanizm, məhəbbətin əbədililiyi və ölməzliyi haqqında dastan da adlandırmaq olar. Bu əsərdəki hər obrazın – Ümiddən tutmuş Səlbi arvada qədər öz aləmi var və bunlar küll halında əsərin monumentallığını təşkil edir.

Fəlsəfi-psixoloji ovqatda yazılmış “Cəza quyusu” dramı H.Mirələmovun müasir mövzularda qələmə aldığı pyesləri ilə yaxından səsleşir. Əsərin qəhrəmanları müasirlərimiz olan və az qala hər birinin prototipini tanıdığımız insanlardır.

Əsəri oxuyarkən XX əsrin 80-90-cı illəri, meydan hərəkəti, öz torpaqlarını işğal edən (Sovet ordusunun Bakını işğal etməsinə bundan artıq ad vermək olmaz – İ.Q.) bir ordunun Bakıda və respublikamızın digər bölgələrində törətdiyi qanlı cinayətlər, Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsi tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş 20 Yanvar hadisələri, kütləvi narazılıqlar dalğası üzərində hakimiyyətə gəlmiş adamların aqibəti, Qarabağ uğrunda döyüşlər və s. bu kimi hadisələr birər-birər gözümüzün önündə canlanır.

Hadisələrin təqdimi üçün maraqlı ədəbi-bədii priyomlar seçən, hər bir obrazı öz dilində danışdırmağı bacarıb onların daxili aləmini, iç dünyasını məharətlə açan müəllif fikrini bütün əsər boyu dörd əsas tezis– “Haqq incəlsə də üzülməz”, “Bağışlamaq böyüklərə, qisas almaq cılızlara xasdır”, “Tövbə qapıları həmişə açıqdır” və “Vətəni sevmək imandandır” – üzərində cəmləyib mövzunun və janrın verdiyi imkanlar çərçivəsində duyğu və düşüncələri ilə bizləri tanış edir.

Əsərdə nə təsadüfi obraz, nə də təsadüfi hadisə yoxdur. Respublikamızın son 30-35 illik tarixinin bu və ya digər problemlərinin bədii inikası olan dramdakı başlıca hadisələr daha çox Nurlan və Yavuz bəy obrazlarının təqdimi ilə oxucu və tamaşaçıya çatdırılır.

“Cəza quyusu” dramında Qarabağ uğrunda savaşlarda itirdiklərimiz, buna bais olan başlıca səbəblər barədə yazıçının gəldiyi qənaətlərlə yanaşı, həm də dövləti necə yaşatmalı və millətə necə xidmət etmək haqqında düşüncələri ilə də tanış oluruq.

Nəhayət, bu dramdan çıxarılan nəticəni bir cümlə ilə belə ümumiləşdirə bilərik: “Uca Tanrı heç bir yaxşılığı mükafatsız, heç bir pisliyi də cəzasız qoymur” və məcazi mənə daşıyan “Cəza quyusu” adı da məhz bu anlamda başa düşülməlidir.

H.Mirələmovun “Miras” adlı iki hissəlik dramatik komediyasındakı hadisələr XX əsrin 90-cı illərində Bakıda baş verir. Həmin hadisələrdən bizi ayıran zaman məsafəsi o qədər də uzaq olmadığından və biz həmin illəri yaşamış insanlar olduğumuzdan, qəhrəmanların əksəriyyəti bizə tanış gəlir və bu obrazların yaşam tərzini, dünyagörüşü, duyğu və düşüncələri bizə o qədər də yad deyil.

H.Mirələmovun dramını məhz dövrün bədii salnaməsi olmaq baxımından qiymətləndirir, düşünürük ki, həmin illərin ictimai-siyasi durumu, insanlar arasında olan münasibətlər, həyatın burulğanlarında çabalayan insanların psixoloji sarsıntılarını əks etdirmək baxımından, bu əsər dramaturgiyamızda tamamilə yeni bir hadisədir.

Bizcə, əsərə verilən “Miras” adı iki mənada düşünülə bilər. Birincisi, həqiqi mənada. Belə ki, atadan qalmış ev qanuni yolla oğula çatmalıdır və hələ ata həyatda ola-ola gəlin onun malına-mülkünə sahib durmağa çalışır. Məqsəd aydındır: qocanı qocalar evinə göndərsələr belə, tək oğul – yəni Azik arzusuna, Nərgiz isə Amerikada yaşamaq istəyinə çatsın.

Miras həm də məcazi mənada düşünülə bilər. Nemətulla və onun ətrafına yığılan köhnə partokratlar özlərini devrilmiş Sovet hökumətinin varisi hesab edir, bu dövlətdən qalan bütün atributları miras kimi qorumağa çalışırlar. Biz bu mənada qocaların istəklərini Nərgizin istəklərindən daha insani hesab edirik.

“Miras” çoxplanlı əsərdir. Burada ailə-məişət məsələlərindən tutmuş bir çox ictimai-iqtisadi və sosial problemlərə toxunulmuş, XX əsr Azərbaycan insanının xaraktercə biri digərindən fərqlənən real obrazları yaradılmışdır.

Müəllifin dramatik-komediya adlandırdığı, bizinsə tərəddüd etmədən faciəli komediya – taragi komediya kimi səciyyələndirə biləcəyimiz “Axirətdən gələn zəng” əsərində bədii həllini tapan məsələlər bir qədər gülüş, həm də düşündürücü ironiya doğursa da, əslində faciə, həm də tək-cə milli faciə yox, bəşəri faciədir.

Dövrən – yeni zamanın bədbəxt milyonçusu sağlığında ətrafındakı bir qrup adam üçün büt, arvadı Pöya və əmisi nəvəsi Samir üçün oyuncaq, qazanc mənbəyidir. Əri Fərhadın qəfildən “qeyb” olmasından sonra Dövrənla ailə quran Röya H.Cavidin “Maral” faciəsindəki Maralın xələfidir. Turxan bəyin gənc arvadı Maral Turxan bəyin qohumu Arslanla eşqbazlıq edirdisə, Röya – bu maddi cəhətdən hər cür təmin olunmuş orta yaşlı ərlı qadın Samirin məşuqəsidir. Samir – bu mənəviyyatsız qohum ona tapşırılmış, etibar edilmiş əmanəti – əmizadəsinin namusunu tapdalamaqdan çəkinmir, qadının altmış yaşlı ərinə olan sayğısızlığından istifadə edərək ondan həm cismani, həm də maddi cəhətdən istifadə edir.

Əsərdə Dövrənin qohumları və dostları kimi təqdim olunan obrazlardan ikisi – qardaşı Bayramın arvadı Zöhrə və Dövrənin yaxın dostu Elman qibtəediləsi obrazlardır. Zöhrə mümkün qədər iman və inancı, Elman isə dostluğa sədaqəti ilə seçilir.

Müəllif Dövrənin yaxın ətrafının d

axili aləmini çox böyük məharət və ustalıqla şərti olaraq “Vəsiyyətnamə” adlandırdığımız səhnədə açır. Özünün ad günündə qohumlarına vəsiyyətnamə yazdığını, vəsiyyətnaməsinin bir nüsxəsinin seyfində, digər nüsxəsinin natariusda olduğunu bildirən Dövrən onların hər birinə sərəvətindən müəyyən pay ayırdığını söyləyir. Qohumları maraq bürüyür, hamısı, xüsusilə bacısı Ceyran ayrılmış məbləğin miqdarını öyrənməyə cəhd edir. Təkcə Zöhrə və Elman, demək olar ki, məbləglə, bəlkə vəsiyyətnamə ilə belə maraqlanana oxşamır. Həmin axşam Dövrənin təsadüfi elektrik vurmasından dünyasını dəyişməsindən sonra vəsiyyətnamənin oxunuşu ilə məsələyə aydınlıq gəlir. Yüz altmış milyon manatlıq bir sərəvətin vəsiyyətnamə əsasında bölgüsü qohumlar arasında böyük mübahisəyə səbəb olur. Qohumlar ölümlərinə ağlamaqdansa, mirasın bölünməsi uğrunda didişirlər.

Hər kəs közü öz qabağına çəkməyə çalışır. Təbii ki, hər bir fərd qohumluq əlaqələrini və qazanılmış milyonların iştiradında rolunu nəzərə alaraq iddiasını dilə gətirir və Dövrənin bölgüsü bəzilərinə çıxmaqla, onların ürəyincə deyil. Ceyran inciyir ki, qardaşı doğma bacısını qoyub gəlinlərinə, qeyri qohum və dostlarına daha çox pay

ayırır. Samir ona ayrılan paydan narazı olsa da, Røyaya ayrılmış 50 milyon manata və mülkə görə özünü sakit aparır. Düşünür ki, Röya ilə evlənəcək və bu qədər varidata, əslində o, sahib olacaq. Əsl mərəkə Dövranın qardaşa Bayrama əlavə olaraq ayırdığı və ünvanı ona, Bayrama, bir də evində qulluqçu kimi saxladığı filippinli qadın Delisaya məlum olan beş milyonla əlaqəli olaraq meydana çıxır. Bayram bu məbləğin ona əlavə olaraq nə üçün ayrıldığıнын səbəbini qətiyyətlə inkar etsə də, bunun qardaşı ilə arasında bir sirr olduğunu bildirsə də, qohumlar ondan əl çəkmir. Nəhayət, Delisay meydana çıxıb bildirir ki, bu pul Bayrama yox, ona, onun Dövrandan olan altı yaşlı oğlu, hazırda Filippində Delisayın anasının yanında yaşayan oğlu Dodiya ayrılıb. Bu gözlənilməz və Bayramın da təsdiq etdiyi xəbər qohumlar arasında çaşqınlıq yaratdığı bir məqamda gizli nömrədən edilən telefon zəngi onların əhvalını daha da qarışdırır.

Zəng edən Dövrandır və heç kəs buna inanmaq istəmir. Ölünün dirilib Røyaya, Bayrama, Elmana zəng çalması, Ceyran və Samirlə danışması onlara bir qarabasma, yaxud bir başqasının onlara sataşması kimi görünür. Elman Dövranın qızıl korpuslu telefonunun təsadüfən Dövranın qəbrinə düşüb orada qaldığını bildirəndə vəziyyət bir qədər də mürəkkəbləşir. Elman inanır ki, Dövrən elektrik vurmasından ayılıb və torpağın altından – qəbirdən zəng edib onu xilas etmələrini xahiş edir. Elman ona ayrılan on milyon manatdan imtina edib dostunu xilas etməyə tələsir. Qohumlar isə buna imkan vermir. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindəki Şeyx Nəsurullahın ölüləri diriltmək istəməsi zamanı qəbiristanda yaranan səhnəyə bənzər bir səhnə burada da yaranır. Qohumlar, hər nə qədər “ölü dirilməz, xortlamış ölüyə nə deyərlər”, – deyib Elmanın qəbiristanına getməsini əngəlləsələr də, əslində məqsəd Dövranın dirilməsinə mane olmaqdır. Çünki Dövrən dirilib gəlsə, onlara vəsiyyət edilmiş milyonlar əllərindən çıxıb bilər.

Bu qohumlar üçün sərvətin insandan irəli olduğu qənaətinə gələn müəllif kəfənə bürünmüş halda səhnəyə gətirdiyi Dövranın əli ilə yazdığı vəsiyyətnaməni onun öz əli ilə parça-parça etdirməklə bir daha cəmiyyətə, insanlığa belə bir mesaj göndərmiş olur: Düzlük, həqiqət, əxlaqi dəyər və milli ənənələrə sadıqlıq, insanlıq və humanistlik

bəşəriyyəti və cəmiyyəti xilas edəcək ən doğru yoldur. Yalan, tamah, xəyanət, insanlığa yaraşmayan qaydalarla yaşamaq bəşəriyyət üçün dəhşətli müharibələrdən də qorxuludur. Cəmiyyətin mənəvi cəhətdən saflaşması, insanlar arasında normal ünsiyyət maddiyyatla deyil, mədəniyyətlə mümkündür. Ürəyində Allah xofu və insan məhəbbət olmayan Adəm övladı insan deyil, sadəcə varlıqdır. Elə varlıq ki, o varlığın əməllərindən bəşəriyyət yalnız və yalnız pislik meyvələri dəracəkdir.

Yazıçı-dramaturq Hüseynbala Mirələmovun dramlarını nəzərdən keçirib sərf-nəzər etdikdən sonra bu qənaətə gəldik ki, o, dramlarında da nəsrində və publisistikasında olduğu kimi “qələmin başlıca vəzifəsi xalqa, millətə və bəşəriyyətə xidmətdir” idealına sadıq qalıb, milli dəyərlərimizin təcəssümü olan ümumbəşəri məsələlərə dramaturgiyasında daha çox yer ayırmaqla, təkcə Azərbaycanın deyil, eyni zamanda dünyanın problemləri ilə yaşayan bir yazıçı olduğunu bir daha sübut edib.

HÜSEYNBALA MİRƏLƏMOVUN “XƏCALƏT” POVESTİ BARƏDƏ BƏZİ MÜLAHİZƏLƏRİM

Ürəyində yurd, torpaq, Vətən, millət təəssübü olan hər bir Azərbaycan vətəndaşını düşündürən ən vacib məsələ, heç şübhəsiz ki, Qarabağ məsələsi və bu düyün düşmüş kələfin açılması üçün bir yolun tapılmasıdır. Məsələnin həlli barədə baxışların müxtəlifliyi, bəzən biri digərini inkar etməsi də bu istəkdən irəli gəlir və təbii ki, səbir kasası dolmaqda olan xalq hər şeydən əvvəl öz dövlətindən, dövlətə rəhbərlik edənlərdən qətiyyət tələb edir. Bu təbii istək siyasət mövzusu olmaqdan savayı bədii ədəbiyyatın da başlıca probleminə, “nədən bu hala düşdük” sualı isə siyasilərimizlə yanaşı, qələm sahiblərini də düşündürən bir nömrəli suala çevrilir. Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət” povestini mən məhz bu suala verilən cavab kimi qəbul edir və

ələri heç bir tərəddüd etmədən Qarabağ mövzusunda yazılan ən qətiyyətli və yaşarı sənət abidələrindən biri kimi qiymətləndirirəm.

Maraqlı, orijinal süjetə, bitkin kompozisiyaya malik olan, yarı xatirə, yarı olmuş və başa gəlmişlərin təsviri yolu ilə yazılmış bu ələri yazıçı təxəyyülü ilə gerçəyin, bədiiliklə cənədliliyin harmoniyasından yaranmış ələr də adlandırmaq olar. Povestdəki hadisə və olaylar elə ölçülü biçili, yazıçı ustalığı və səmimiliyi ilə təqdim olunur ki, ürəyi, mənəviyyəti yerində olan hər bir oxucu bunlardan yalnız mütəəssir olmaqla kifayətlənmir, həm də gələcək mücadilələr üçün daxilən səfərbər olur.

Bir ailənin başına gələnlərin təsviri ilə başlanan ələrdə hadisələr şəxsi mənəfe müstəvisindən uzaqlaşdırılaraq ümumxalq mənəfeyi müstəvisinə keçirilir və oxucu belə bir sualla baş-başa buraxılır: “Kimdir günahkar, özümüz ya özgələri?”

Məntiqə görə zora məruz qalmış, doğma yurd –yuvasından perik salınmış, didərgin taleyi yaşamağa məcbur olmuş kimsə günahkar sayıla bilməz. Ancaq dərindən düşünəndə məhrumiyyətlərə düşər olmuşların, yəni bizlərin də günahı az deyil.

Xəyanətkarı tanıya-tanıya ona ocağımızın yuxarı başında yer verən də biz olmuşuq, on kirvə deyib çörəyimizi yedirdən də .

Qədim əsrlər bir tərəfə, Babəki al dili ilə aldadıb tora salan Səhl ibn Sumbatdan üzü bəri neçə -neçə xəyanətlərini bildiyimiz, gördüyümüz halda, erməni ilə qardaş olmaq, qız verib qız almaq kimi bəd əməldən belə çəkinməmişik. Bilə-bilə özümüzü oda atmış, su boğazımıza çıxandan sonra hay-həşirə başlamış, gözümüzə tiri görməyə-görməyə başqasının gözündə qıl axtarmışıq. Erməni əsrlər boyu türkü özünün düşməni elan edib körpələrini qövmümüzə düşmən kimi böyütdüyü halda, biz bir erməni “axçı”sinə, bir “malades”ə, nə bilim daha hansı milli qeyrətdən uzaq, şəərəfsiz əməllərə görə unutqanlıq azarına tutulmamışıqmı? “Qurdun quyruğunu kəssən, qoyun olmaz” –

deyən də biz olmuşuq, quyruğu, qulağı kəsik qurdu sürümüzə buraxan da!

“Xəcalət” povestindəki başlıca hadisələr uzaq keçmişdə yox, 15-20 il bundan əvvəl gözümüzün önündə baş verdiyindən biz əsəri oxuya - oxuya ya həmin hadisələrin bir növ iştirakçısına çevrilir, ya da əsərin qəhrəmanları ilə birlikdə onların yaşantılarını bir daha yaşamış oluruq. Hadisələrin mərkəzində ümumiləşdirilmiş obraz olan Vətən dayanır. O, əsər boyu müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir olunur, hadisələrin bir çoxu onun dilindən nağıl edilir və bu obraz bir növ əsərdə bələdçi rolunu oynayır.

Taleyi əvvəldən nəhs gətirmiş Vətən mənfur Stalin rejimi- repressiya dövrünün qurbanlarının Azərbaycanı uzaqlarda dünyaya gəlmiş nümayəndələrindən biridir. 1937-ci ilin yaramaz siyasəti nəticəsində, erməniyə dayı deyən sapı özümüzədən olan baltaların fitvası sayəsində Azərbaycan adlı məmləkətin minlərlə ailəsi kimi əvvəl onun babası İsgəndərin var-dövləti əlindən alınmış, sonra isə nəsillicə Özbəkistana sürgün edilmişlər. Sürgündə vətənsizlik dərdi çəkən Ötərxanın dünyaya gəlmiş oğluna Vətən adı qoyması və Vətəndən bir-iki ay sonra dünyaya gələn Fərqanənin Vətənə ad edilməsi, qürbət sıxıntıları, yad məmləkətdə qərbin nisgilli həyatının təsviri geniş epik lövhələrlə əks olunmasa da, müəllif az sözlə qərblilik psixologiyasının acı həqiqətlərini oxucunun gözləri qarşısında canlandırma bilirmə hadisələrin məntiqindən doğan nəticə “Qərbin ən böyük dərdi Vətən dəridir” şəkində ruhumuza hakim kəsilir. Bu yerdə düşünməli olursan: deyəsən, 1937-1956-cı illər arasındakı olaylar da bizi qəflət yuxusundan oyada bilməyib. Oyatsaydı, təbii ki, 1980-1990-cı illərdəki millətimize üzqarası olan hadisələr başımıza gəlməzdi.

1956-cı ildən sonra günahsız olduğu elan edilərək bəraət qazanan, Vətənə qayıdan şəxslərdə hələ də bir xof, qorxu hissini olduğunu, bu qəbildən olan adamlara onilliklər boyu şübhəli nəzərlərlə baxılmasını kimsə inkar edə bilməz. Bu şübhənin əsasında təbii ki, kommunist

beynəlmiləlçiliyi ideyası, fəhlə-kəndli-ateist məfkurəsinin beyinlərdə yuva qurması, bir də sovet DTK-nın qorxusu dayanırdı. Məhz bu amillər azərbaycançılıq davası ilə yaşayanların illər boyu- XX əsrin yetimişinci illərinə qədər zindanlara atılmasına, gözümçixdiya salınmasına səbəb olmuş, Moskvanın siyasətinə xidmət etməyən şəxslərin nəinki ölkə, heç rayon rəhbərliyinə irəli çəkilməsinə imkan verilməmişdir.

H. Mirələmovun əsəri sovet rejimində Azərbaycan xalqının zaman-zaman haqlı iknə haqsız sayılması, sındırılmasına cəhd edilməsi, xalqda unutmazlıq kimi qorxulu bir xəstəliyin yaradılmasını göstərmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Moskva Azərbaycana münasibətdə nə qədər özünü humanist göstərməyə çalışsa da, Azərbaycanın maraqlarına, onun suverenliyinə hörmətlə yanaşmasını qeyd etsə də, bu yanaşmanın dərinliklərində bir ögeylik və məmləkəti asılı şəkildə saxlamaq meylinin lduğunu inkar etmək mümkün deyil. Həqiqi müstəqilliyini əldə etmək, əməldə suverenliyini qazanmaq istəyən xalq bu istəkdən çəkəndirmək üçün “Qarabağ məsələsi”nin ortaya atılması, Sumqayıt, Bakı qırğınlarının törənmə səbəbləri povestdə yığcam, lakonik, inandırıcı bir şəkildə verilmiş, Qarabağa gələn bəlanın Moskvadan qaynaqlanması tutarlı dəlillər və ustalıqla bədii həlini tapmışdır. “Daşnaksütyun” partiyasının XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Ermənistan və Dağlıq Qarabağ ərazisində fəallaşması, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin onlara maddi və mənəvi dəstək verməsi və s. kimi məsələlər, görünən bəlalər barəsində vaxtında tədbirin görülməməsi, təbii ki, gələcək faciələrin törənməsinin başlıca səbəbləri olmuş və bu kimi məqamlar povestdə müxtəlif vəziyyətlərin təsviri ilə oxucunun yaddaşına köçürülə bilmişdir. Povesti yaddaşımızın təzələnməyi cəhətdən də uğurlu hesab etməyimiz, keçmişin məhz ən önəmli məqamlarını bizə yaşatması ilə bağlıdır. İl Vazgen, Melkumyan, Muradyan, Kirokosyan, Mkrtçyan, Zori Balayan və onlara havadarlıq edənlərin psixologiyası, 1992-ci il 22 sentyabrda Rusiyanın o vaxtkı prezidenti Yeltsinin, Qazaxıstanın prezidenti Nazarbayev və Azərbaycan prezidenti A. Mütəllibovun Xankəndində olması, orada baş verən

hadisələrin təsviri oxucuda belə bir qənaəti qüvvətləndirir ki, millətimizə utanc gətirən Xocalı faciəsi Azərbaycan xalqının iradəsindən asılı olmayaraq baş verməyi idi və bu baş vermə əsl vətəndaş yanğısı və yazıçı səriştəsi ilə oxucu diqqətinə təqdim edimişdir. H. Mirələmov oxucusunu inandıra bilir ki, “Miatsum, miatsum” deyə bağırardan onun özü yox, ona buyruq verənlər və buyruq verənlərin əlində qulbeçəyə dönən özümüzünkülər –dayıları, xalaları erməni olanlardır.

Millətin kökündən ayrı düşməsi, yaddaşının kütləşdirilməsi manqurtlaşdırılmağa doğru aparın bir yoldur ki, bu yolun yolçularını uzaqda axtarmaq əbəsdir. Onlar bizim yanımızda, gözümüzün önündə , H. Mirələmovun povestinin qəhrəmanları içərisindədir. Epizodik də olsa mənəfur əməlləri ilə yadda qalan bir surət olan Savalan (Slavik) manqurtlaşmış azərbaycanlıların ümumiləşdirilmiş obrazı təsiri bağışlayır. İdili kişinin oğlu, anası erməni olan Savalan mayor Panazyanın əmri ilə gözünü qırpmadan doğma atasını, Azərbaycan türkünü güllələyirsə, müəllifin təfsirində bu erməninin günahı deyil. Atanın dilindən “oğul, sənin güllən mənim cəzamdır” sözlərini oxuyan hər bir oxucu yazıçının nəyə işarə vurduğunu və bu yaddaqalan, adamın hisslərini təlatümə gətirən səhnələri nə üçün yaratdığını, zənn dirəm ki, çox yaxşı anlayacaq.

Vətənin Xocalı faciəsi törədilən ərəfədə anasını, arvadı və iki körpəsini qudurmuş bir qövmün əlindən qurtarmaq üçün qaçmağa cəhd etməsi, yolda mərmə qəlpəsindəm həlak olmuş anasını öz əllərinlə torpağa tapşırması, bu zaman hansı vəziyyətlərə düşməsi, keçirdiyi sarsıntılar o qədər ustalıqla təsvir olunmuşdur ki, bunları həycansız oxumaq mümkün deyil.

“Xəcalət” povestində, bizcə ən uğurlu məqamlardan biri, bəlkə də birincisi hadisələrin siyasiləşdirilməklə təsviri yox, bədiiliklə təsviri və həlli, bu bədiilikdən doğan emosiyaların oxucu ruuna hakim kəsilməsi onu düşündürə bilmək bacarığı ilə şərtlənir. Ac, boğaz canavarla Vətən arasında həyat uğrunda savaş, vəhşicəsinə öldürülmüş şəxslər arasında

doğmaların axtarışı, “heç olmasa ölüsünü görsün” ümidilə sürünə-sürünə qətlə yetirilmişləri bir-bir çevirin sifətlərinə baxması və bu məqamlarda keçirdiyi hisslər, Vətənin daxili sarsıntıları, Xocalıdan Ağdama ölümləri daşıyan vertolyotun qarşılınması, Fərqanənin ölümlər içərisində Vətəni axtarması əsərin elə səhnələrindəndir ki, bunları oxumaq da çətin, oxuyub mütəəssir olmamaq da.

Ölümlərin içərisində yaralı vəziyyətdə ölüm həddinə gəlib çıxan Vətənin müalicədən sonrakı taleyi, əslində, çadır şəhərciklərində, sınıq-salxaq vaqonlarda, yarımçıq bina və yataqxanalarda yaşamağa məhkum olmuşların ümumiləşdirilmiş taleyidir. Ən ağrılısı odur ki, qaçqınlara məskunlaşdıqları yerlərdə də münasibət yaxşı deyil. Onlara bəzən yad, yabançı, qorxaq, torpağını qoyub qaçan adamlar kimi baxan buqələmunlar da var. Mənlik və şərəf hissindən uzaq olan bu cür adamların iç üzünü açmaq üçün müəllif Vətənin xəstə uşağının halını, dərman almaq üçün pul tapa bilməməsini, məktəb uşaqlarının yoldaşlarına baş çəkməyə gələrkən Didarın keçirdiyi hissləri o qədər inandırıcı şəkildə təsvir etmişdir ki, bunları oxuyanda bir azərbaycanlı olaraq adamın xəcalət çəkməkdən başqa çarəsi qalmır...

Povestdə ürək ağrısı ilə təsvir olunan hadisələr oxucunu “Biganəliyimizin səbəbi nədir?” sualı barədə dərinlən düşünməyə də vadar edir. Torpaqları işğal altına düşdükdən, yurd-yuvalarından didərgin salınandan sonra biri digərinə daha çox həyan olmağa borclu olan insanlar (fərq eləməz, qohum ya da yad olsun) biri-birilərinin taleyinə, acı və ağrılarına seyirci nəzərlərlə baxırlarsa, bunda nə erməni, nə də qeyrisini günahkar saymaq olmaz. Xəstə qızı Didara dərman almağa imkanı olmayan Vətən “20 Yanvar” bazarında alver edən əmisi oğlu Salqarın yanına gedib ondan kömək istəmək fikrinə düşür. Lakin Salqarın Vətənin bir müddət əvvəl həmin bazara ayaqqabı almağa getmiş uşaqlarını –Didarla Qəmxarı görməməzliyə vurub aradan “sivişib çıxmasını” yadına salaraq bu fikirdən vaz keçir. Düşünürsən: Yad yaddır, bəs doğma əmioğlu?

Vətən Qarabağda, öz doğma el-obasında, hörmət sahibi olan kişilərdən, yüksək mənəviyyətə, ali təhsilə, pak əxlaqa malik vətənpərvər ziyalılardan olmuşdur. Bakıdan gedən bir çox adamlar onun qonağı olmuş, çörəyini yemiş, Vətən və ailəsi –anası Yaxşı, həyat yoldaşı Fərqanəqonaqlara minnətsiz xidməti özlərinə şərəf bilmişlər. Harada qaldı həmin adamlar ki, vaxtilə can deyib can eşitdikləri, dost, qardaş adlandırdıqları bir şəxsin ailəsinin öldüsü-qaldısı, əgər qırğınlardan yaxa qurtara bilibsə, harada, nə vəziyyətdə olduqları ilə maraqlanmırlar? Nə olub, nə baş verib? Bəlkə heç yer üzündə Vətən adlı bir şəxs yox imiş?

Muradla (bu şəxs 1988-1990-cı illərdə dəfələrlə Qarabağda, Vətənin evində olmuş, onunla duz-çörək kəsmişdir) təsadüfən küçədə qarşılaşması, Muradın mənəvi və maddi köməkliyi ilə fitrətən məğrur olan Vətənin ailəsində nisbi bir rahatlığın əmələ gəlməsi oxucunun diqqətindən yayınmır və yenə uca Tanrıya şükür etməli olursan ki, nə yaxşı məmləkət yaxşı adamlardan xali deyil, nə yaxşı duz-çörəyə, düz çörəyə qiymət verənlər, kimsəsizlərin halına acıyan, onların əzablarını öz əzabları kimi qəbul edənlər var.

Əsədə diqqəti çəkən məqamlardan biri də millətə rəhbərlik edənlərlə millətin münasibəti məsələsidir. Dağlıq Qarabağın və digər rayonlarımızın düşmən tapdağı altına düşməsində, inkaredilməz həqiqətdir ki, XX əsrin səksəninci illərində Respublikaya rəhbərlik edənlərin günahı az olmamışdır. Povestdəki hadisələrin ruhundan və müəlifin təqdimatından doğan nəticəni məşhur bir el bayatısının son iki misrası ilə də elan etmək olar:

Sərkərdə yaxşı olsa,

Heç verməz ordu bada.

Biz əsərdən aldığımız təəssüratın bəzi məqamları barədə oxucularla fikirlərimizi bölüşmək istədik. Təbii ki, qeydlərimiz çoxplanlı, bitkin bir povestin tam təhlili sayıla bilməz. Belə hesab edirik ki, H. Mirələmovun “Xəcalət” povestini (ad çox uğurlu seçilib) oxuyan hər bir oxucu özünə

bir vətəndaş olaraq hesabat verəcək, “nədən bu hala düşmüşük?” sualı ətrafında düşünəcək, mənəvi sarsıntı, əzab və xəcalətlərdən qurtulmaq, zəbt olunmuş torpaqları əsarətdən qurtarmaq üçün ruhən səfərbər olacaqdır.

7 fevral 2006-cı il,

“Kredo” qəzeti, 25 fevral 2006-cı il